

УДК 323.21

ІНСТИТУТИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ ДО ЗДОБУТТЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Андрійчук Т.С.

*завідуюча сектором Департаменту інформації та комунікацій з громадськістю
Секретаріату Кабінету Міністрів України*

У статті досліджуються особливості та чинники, що мали вплив на формування інститутів громадянського суспільства до набуття незалежності України і стали підґрунтям вітчизняної традиції організації громадського життя. Зокрема, йдеться про роль національного питання, вплив держави на створення та діяльність громадських об'єднань, рівень громадської активності населення.

The features and factors that had influenced the formation of civil society in Ukraine up to Independence and became the foundation of the national tradition of community life are examined in the article. In particular, the author considers the role of the national question, state influence on establishment and activities public associations, level of public activity.

В статье исследуются особенности и факторы, которые имели влияние на формирование институтов гражданского общества до обретения независимости Украины и легли в основу отечественной традиции организации общественной жизни. В частности речь идет о роли национального вопроса, влиянии государства на создание и деятельность общественных объединений, уровне общественной активности населения.

Ключові слова: інститути громадянського суспільства, громадські об'єднання, держава.

Процес посттоталітарної трансформації політичної системи в Україні триває третє десятиліття. У рамках наукового обговорення пріоритетних напрямів перетворень особлива увага приділяється феномену громадянського суспільства, яке може бути як потужним партнером, так і опонентом та контролером державних інститутів.

Значний внесок у вивчення теоретичних і практичних аспектів формування громадянського суспільства в Україні зробили вітчизняні науковці, зокрема В. Андрущенко, О. Бабкіна, А. Грамчук, А. Колодій, О. Корнієвський, М. Михальченко, Ф. Рудич, О. Чувардинський, Є. Цокур, Ю. Шайгородський та інші. Разом з тим у вітчизняному науковому дискурсі ще не достатньо уваги приділено впливу на сучасний процес становлення громадянського суспільства особливостей і чинників, що обумовлювали розвиток його інститутів у минулому. Певною мірою це пов'язано з відсутністю єдиного підходу до визначення самого феномену громадянського суспільства та основних етапів його розвитку. Зокрема, виокремлюють так звані L-традицію (за Дж. Локком) та M-традицію (за Ш. Монтеск'є) трактування громадянського суспільства [13, 131]. Згідно з L-традицією громадянське суспільство розуміють достатньо широко – як певну стадію загального «цивілізованого» розвитку соціуму (відповідно достатньо широким є перелік його інститутів – громадські об'єднання, політичні партії, ринкові інституції, місцеве самоврядування тощо). У межах цієї традиції розвиток громадянського суспільства дослідники пов'язують з етапами розвитку українського державотворення [16, 130] або процесом становленням місцевого самоврядування [11, 216–217].

У межах M-традиції громадянське суспільство визначається більш вузько, як сфера самовияву громадян та незалежних від держави громадських об'єднань. На нашу думку, такий підхід у більшій мірі відповідає тому розумінню громадянського суспільства, що сформувалось наприкінці ХХ ст. і пов'язано з визнанням особливої (навіть, дещо гіперболізованої) ролі громадських об'єднань у суспільно-політичних трансформаціях. Досліджуючи розвиток громадянського суспільства в межах цього підходу, особливо важливо звернути увагу на чинники й особливості процесу зародження і поширення в Україні таких його інститутів, як громадські об'єднання.

Мета статті – дослідити чинники та особливості, що впливали на формування інститутів громадянського суспільства до набуття незалежності України та лягли в основу вітчизняних традицій організації громадського життя.

Формування громадських об'єднань на українських землях, що входили до складу Російської імперії, розпочалось наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ століття. До праобразів таких об'єднань можна віднести таємні масонські ложі та гуртки, що створювалися за ініціативою представників заможних та освічених верств населення (козацько-старшинських родів, шляхетства, духовенства) під впливом ідей Великої Французької революції та філософії Просвітництва. Ця форма громадської самоорганізації розвивалась у загальноєвропейському контексті та була спільною

рису України і тогочасних передових країн Європи [6]. Разом з цим на подальший розвиток таких організацій мали вплив національні політичні та культурні чинники. Так, об'єднавчим фактором для ряду масонських лож та гуртків на початку XIX ст. стали вже не загальні просвітницькі ідеї братерства, любові та взаємодопомоги, а опозиційні прагнення лібералізації політичного ладу, зміни державного устрою у Російській імперії (київська ложа «З'єднані слов'яни», полтавська ложа «Любов до істини», Товариство з'єднаних слов'ян) і навіть відновлення автономії України (Новгород-Сіверський гурток автономістів, Товариство визволення України) [14, 291–293]. Подальше створення просвітницьких та культурницьких об'єднань українців у XIX ст. (найбільш впливовими з яких були Кирило-Мефодіївське товариство та Громади) також відбувалось під впливом національного питання. Діяльність цих об'єднань була таємною і переслідувалась державою. Хоча у період певної лібералізації суспільного життя вони здійснювали напівлегальну чи легальну діяльність, як, наприклад, Громади наприкінці 1850-х – на початку 1860-х рр. та у першій половині 1870-х рр. [7, 66–67].

Водночас з таємними та напівтаємними товариствами діяли і легальні об'єднання, створені за погодженням з державними органами (процес їх формування було започатковано у 1765 р. після затвердження Катериною II статуту Вільного економічного товариства). Значну частину таких об'єднань складали наукові та професійні товариства, які, незважаючи на свій напівдержавний характер, позитивно впливали на розвиток тогочасної науки та професій. Наприкінці XIX – на початку XX ст. кількість легальних громадських об'єднань поступово зростала завдяки лібералізації суспільно-політичного життя, спрощенню законодавства про такі об'єднання, а також намагання окремих груп населення діяти спільно при розв'язанні проблемних питань чи захисті своїх прав. Створюються жіночі, робітничі організації, товариства національних меншин, кооперативні об'єднання, культурно-освітні товариства, гуртки. Водночас рівень благонадійності об'єднань продовжує перебувати під контролем державних органів (губернських комісій у справах про товариства, поліції).

Активізація громадського руху на українських землях у складі Австро-Угорщини у 30-х – 40-х рр. XIX ст. була пов'язана з поживанням інтересу до національно-культурних проблем у середовищі молодого інтелігенції – греко-католицького духовенства та семінаристів. Перші, національні за своєю суттю, громадські об'єднання також переслідувалися державою (наприклад, літературно-просвітницький гурток «Руська трійця», створений для популяризації української культури, був примусово ліквідований). Подальший розвиток національного громадського руху став можливим під час революційних подій у 1848–1849 роках. У цей час представниками української інтелігенції та греко-католицького духовенства були створені, зокрема, Головна Руська рада, що вимагала встановлення автономії Галичини, а також потужні просвітницькі та наукові організації «Галицько-руська матиця» та «Собор руських вчених». В умовах подальшої лібералізації режиму в Австро-Угорській імперії розпочали активну діяльність інші просвітницькі та наукові об'єднання (Товариство «Просвіта», Наукове товариство ім. Т. Шевченка), кооперативні, релігійні, добродійні організації [14, 327–331].

Як бачимо, розвиток перших інститутів громадянського суспільства на українських територіях відбувався під впливом як зовнішніх (поширення загальноєвропейських ідей Просвітництва, регулювання імперськими державами), так і внутрішніх чинників (прагнення національного самовизначення українців, розвиток науки та професій, намагання певних груп населення об'єднати зусилля для спільної справи). Разом з тим, попри певне поживання громадського руху наприкінці XIX – на початку XX ст., він не встиг охопити широких верств тогочасного українського суспільства, обмежившись досить вузькою соціальною базою, основу якої склали різночинна інтелігенція, студентська та учнівська молодь. При цьому відсутність у громадських об'єднань реальної можливості захищати права українців в умовах імперського режиму призводила до того, що активні діячі змінювали громадську діяльність на участь в опозиційних політичних партіях та рухах.

Питання доцільності розгляду радянського періоду в контексті розвитку громадянського суспільства в Україні є досить спірним. Частина дослідників свідомо не розглядає цей період як етап реалізації ідеї громадянського суспільства, оскільки йому не були властиві такі умови, як правові відносини, приватна власність, свобода створення громадських об'єднань [16, 132; 10, 161–163]. Дійсно, тогочасне суспільно-політичне життя повністю спрямовувалось комуністичною партією, що майже унеможливило створення та діяльність незалежних інститутів громадянського суспільства (хоча відомі приклади існування таких нелегальних організацій). З іншого боку, саме у цей період, як влучно зазначає С. Кульчицький, більшовикам вдалося «втягнути в активне суспільне життя і старих, і малих» та сформувати особливий вид «громадянського суспільства у радянській гамівній сорочці» [8].

На нашу думку, вивчення особливостей радянського періоду є важливим принаймні з огляду на те, що саме у цей час було створено велику кількість громадських об'єднань, значна частина яких продовжує діяти у незалежній Україні (об'єднання інвалідів, спортивні товариства, професійні, молодіжні спілки, об'єднання за інтересами та ін.), а також сформовано свідомість і ціннісну

систему значної частини сьогоденного населення України, що об'єктивно впливає на сучасний етап розвитку громадянського суспільства. Тому вважаємо за доцільне проаналізувати особливості формування громадських об'єднань в радянській Україні.

Основним чинником, що позначився на майбутньому громадських об'єднань після встановлення радянської влади, стало прагнення більшовиків мобілізувати населення, залучивши різні форми громадської самоорганізації до комуністичного будівництва. Перші політизовані громадські об'єднання, що мали сприяти утвердженню Радянської держави, були створені на українській території у 1919–1920 рр. (зокрема, Комуністична спілка молоді України та комітети незаможних селян). У наступні роки процес формування різних за сферами та видами діяльності громадських об'єднань було значно активізовано. Зокрема, у 1920-х рр. були створені партійовані профспілкові організації, об'єднання наукового та науково-технічного характеру (інженерні, інженерно-технічні секції, Українське товариство робітників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву та ін.), військового спрямування (Товариство друзів авіації і повітроплавання України та Криму, Добровільне товариство друзів хімічної оборони, Товариство сприяння обороні, пізніше об'єднані у Товариство сприяння обороні й авіаційно-хімічному будівництву), спортивні товариства («Буревісник», «Водник», «Трудові резерви», «Динамо» та ін.) [15, 20–23]. Протягом 1930-х рр. тривала централізація громадського руху шляхом створення потужних республіканських об'єднань (наприклад, розпочали діяльність українські товариства сліпих та глухонімих, республіканські організації творчих спілок СРСР, Союз спортивних товариств та організацій УРСР та ін.).

Діяльність громадських об'єднань перебували під державним контролем. У 1920-х рр. їх реєстрацію на республіканському рівні здійснювала створена при НКВС Міжвідомча комісія зі справ товариств та спілок, на місцевому рівні – регіональні органи цієї комісії при виконавчих комітетах рад [5, 18–19]. Пізніше відбулась певна «лібералізація» – питання затвердження та реєстрації положень про громадські об'єднання, а також контролю за їх подальшою діяльністю було передано у відання центральних або місцевих органів управління [12, 227–228]. Громадські об'єднання стали важливим суб'єктом будівництва Країни рад, уповноваженим на виконання деяких державних функцій (ідеологічних, мобілізаційних, контрольних та ін.). Показово, що після Великої Вітчизняної війни держава у стислі строки відновлювала діяльність таких об'єднань (у 1945 р. на визволеній українській території було відновлено 82 тис. первинних організацій ТСОАХІМУ і Червоного хреста, 42 республіканські ради спортивних товариств, профспілкові організації, до складу яких увійшли близько 3 млн. осіб [9, 227]). На території Західної України радянські громадські об'єднання як носії нових цінностей та ідеології у терміновому порядку замінювали місцеві довоєнні культурно-освітні, добродійні, кооперативні організації.

Більшість громадських об'єднань УРСР не можна охарактеризувати як інститути громадянського суспільства у прямому розумінні, оскільки вони не мали незалежності та можливостей здійснювати захист політичних прав людини перед державою. Як наголошувалось в одному з навчальних видань: «громадські організації входять у систему політичної організації суспільства і відіграють важливу роль у перетворенні в життя завдань комуністичного будівництва. Вони не протистоять державним органам, тому що їх діяльність здійснюється на засадах, властивих всій політичній організації нашого суспільства» [12, 224]. Разом з цим, на нашу думку, необґрунтованим було б повне заперечення позитивної суспільної ролі тогочасних громадських об'єднань. Вони формували у свідомості громадян колективні цінності, були своєрідною «школою» спільного вирішення проблемних питань, що не мали політичного характеру. Водночас надмірна масовість та централізм об'єднань, у багатьох випадках примусовість участі у них призводили до переважання вертикальних, а не горизонтальних зв'язків між громадянами, робили громадську діяльність для більшості з них обов'язковою, проте нещирою справою.

Не можна оминати увагою і активність окремих нелегальних громадських об'єднань, що були опозиційними до радянського режиму. Коло їх діяльності було досить широким – від боротьби за незалежність України до забезпечення нормальних умов праці та проживання робітників. Відповідно існувало широке коло чинників, що впливали на створення таких об'єднань (утиски національно-культурного життя, згортання процесів лібералізації «хрущовської відлиги», порушення конституційних прав громадян, істотні проблеми у соціально-економічному розвитку СРСР тощо). Вплив мали і чинники зовнішнього характеру, зокрема світові процеси деколонізації 1950–1960-х рр., антитоталітарні виступи в країнах народної демократії, міжнародний правозахисний рух [2, 190].

Серед нелегальних громадських об'єднань, що у 1950-х – 1960-х рр. ставили за мету здобуття незалежності України, варто згадати, зокрема, Українську націоналістичну організацію ім. С. Бандери (Львівська обл.), Союз борців за звільнення України (Донецька обл.), Український національний комітет (Львівська обл.), Український національний фронт (Львівська, Івано-Франківська, Кіровоградська, Донецька обл.), Українську робітничо-селянську спілку (Львівська обл.) та ін. [7, 282–283; 2, 191]. Деякі підпільні об'єднання прагнули ініціювати демократичні перетворення та досягти реального дотримання конституційних прав

громадян в межах радянської системи. Зокрема, йдеться про Демократичний союз соціалістів (Одеська обл.), організації «Боротьба за громадську справедливість» (Миколаївська обл.), «Підпільний центр «Свобода» (Донецька обл.) та ін. [2, 192]. У рамках загальнодемократичного руху намагалась відстоювати національні права українців і Українська гельсінська група. У 1970-х рр. в УРСР мали місце спроби утворення незалежних організацій на захист прав робітників (зокрема, Асоціація вільних профспілок трудящих Радянського Союзу, Вільне міжгалузеве об'єднання трудящих) [7, 296].

Криза радянської системи, викликана неефективністю командно-адміністративного управління, спричинила пошук керівництвом держави нових підходів до організації державного та суспільного життя. У результаті з середини 1980-х рр. було обрано курс на загальну демократизацію. У цих умовах з'явилась можливість для створення громадських об'єднань, діяльність яких не відповідала офіційній лінії комуністичної партії. Основним чинником, що вплинув на формування перших легальних паростків громадянського суспільства, стала незадоволеність громадян політикою держави у багатьох сферах та неможливість розв'язання актуальних проблем через державні та партійні органи, комсомол чи інші формальні громадські об'єднання.

Створення нових об'єднань було пов'язано, зокрема, з питаннями національно-культурної політики (Товариство Лева, Український культурологічний клуб, Товариство української мови ім. Т. Шевченка та ін.), правового захисту громадян (Українська гельсінська спілка), екологічної ситуації після Чорнобильської катастрофи (Асоціація «Зелений світ» та ін.), молодіжної політики (Спілка незалежної української молоді, Студентське братство, інші студентські об'єднання та спілки, субкультурні рухи), соціального забезпечення працівників (страйкоми). Важливий вплив на процес утворення частини громадських об'єднань мав і зовнішній чинник, зокрема досвід громадських рухів у країнах Прибалтики (відповідником в Україні став Народний рух України за перебудову), польського професійного руху «Солідарність», а також фінансова допомога з-за кордону, насамперед діячів української діаспори.

Суттєвим чинником, що сприяв діяльності нових інститутів громадянського суспільства, стало «пом'якшення» політики щодо них з боку державних і партійних органів. Це, зокрема, яскраво засвідчує приклад органів КДБ, які поклалися вже не на репресивні методи, а на створення законодавчих обмежень (пропонували прийняти закон про заборону отримання закордонної допомоги громадянськими і політичними організаціями), а також пропагандистські заходи та взаємодію з громадськістю. Так, протягом 1990 р. при всіх обласних управліннях КДБ було створено відділи зв'язків з громадськістю, а «Огляд про досвід роботи КДБ Української РСР зі зміцнення зв'язків із громадськістю» було розіслане у всі республіканські комітети як взірцевий [4, 218, 222–223]. Нові форми опосередкованого впливу на громадські об'єднання застосовували і комсомольські органи. З одного боку, вони патрунували діяльність окремих об'єднань, з другого – створювали альтернативні організації з метою відволікання молоді від опозиційної громадської діяльності (молодіжні дискусійні суспільно-політичні клуби), намагалися сформувати суспільну нетерпимість навколо «антисоціальних» об'єднань. Міліція замість притягнення членів молодіжних неформальних організацій до кримінальної відповідальності обмежувалась «профілактикою» чи притягненням до адміністративної відповідальності [1, 168].

Разом з тим політика державних і партійних органів щодо нових інститутів громадянського суспільства приділяла незначну увагу пошуку компромісів та реальних шляхів врахування вимог громадських активістів. Такий підхід в умовах подальшого поглиблення соціально-економічної кризи виявився неефективним і сприяв швидкій політизації діяльності громадських об'єднань, перетворенню їх на політичні рухи, що стали суттєвим фактором подальшої зміни суспільно-політичного устрою.

Аналіз формування інститутів громадянського суспільства в Україні, починаючи з XVIII ст. до 1991 р., дозволяє зробити наступні висновки щодо чинників та особливостей цього процесу, що лягли в основу вітчизняних традицій організації громадського життя.

По-перше, розвиток громадської самоорганізації на території України розпочався в загальноєвропейському контексті епохи Просвітництва, водночас поступово набував виразних національних рис, пов'язаних з перебуванням українців у складі тогочасних імперій. Національне питання виявилось вагомим об'єднувачим чинником в усі історичні періоди.

По-друге, в історичній ретроспективі помітним є досить незначний рівень громадської активності більшості українського населення. У XIX – на початку XX ст. основними учасниками громадського руху була здебільшого різночинна інтелігенція та молодь. В УРСР більшість громадян хоч і були членами різноманітних об'єднань, водночас робили це скоріше з примусу, а не завдяки усвідомленню користі спільної діяльності. Розвиток перших незалежних громадських об'єднань у період перебудови також відбувався під переважним впливом позиції інтелігенції та молоді.

По-третє, особливо важливим чинником, що впливав на формування інститутів громадянського суспільства в Україні, є парадигма їх взаємодії з державою, що намагалась контролювати громадський рух та підтримувала здебільшого корисні для легітимізації влади організації. Протягом

декількох століть різні форми громадської самоорганізації українців змушені були підлаштовуватися до позиції держави.

Таким чином в Україні формувалась континентально-європейська модель громадянського суспільства, для якої характерні бюрократичне регулювання громадської сфери та централізація громадських об'єднань (на відміну від англосаксонської моделі зі значним обсягом громадського самоврядування і великою кількістю незалежних об'єднань за інтересами) [11, 217; 13, 59]. З іншого боку, недостатня увага держави до створення реальних механізмів впливу на владу в усі історичні періоди призводила до політизації громадської діяльності, переведення її у площину боротьби за зміну політичного режиму.

Перспективним напрямком подальших досліджень є вивчення рівня впливу розглянутих у статті чинників та особливостей на сучасний етап розвитку громадянського суспільства в Україні.

Література

1. Багмет М., Комсомол та неформальні об'єднання України в період «перебудови» / М. Багмет, С. Сорока // Політичний менеджмент : наук. журнал / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. – 2006. – № 5. – С. 164–181.
2. Бажан О. Г. Опозиційний рух в Україні в умовах системної кризи СРСР / О. Г. Бажан // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – 2005. – № 31. – С. 189–199.
3. Білінський А. Громадські організації в СРСР / А. Білінський ; Український публіцистично-науковий інститут. – Мюнхен – Чикаго, 1969. – 160 с.
4. В'ятрович В. М. Історія з грифом «Секретно». Архіви КГБ розповідають / В. М. В'ятрович ; Центр досліджень визвольного руху. – Львів : Часопис, 2012. – 240 с.
5. Васильєв В. В. Формування системи державного нагляду за громадськими об'єднаннями України в першій половині двадцятих років ХХ століття / В. В. Васильєв // Культура народів Причорномор'я. – 2007. – № 120. – С. 17–23.
6. Грабовський С. Громадська самоорганізація українців: ключові епізоди / С. Грабовський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/columns/2011/01/14/5784344>. – Назва з екрану.
7. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. : [навч. посіб.] / Я. Й. Грицак. – К. : Генеза, 2000. – 360 с.
8. Кульчицький С. Громадянське суспільство в радянській гамівній сорочці / С. Кульчицький // День. – 2008. – № 168.
9. Кучер В. І. Україна у Другій світовій війні (1939 – 1945) / В. І. Кучер, П. М. Чернега. – К. : Генеза, 2004. – 272 с.
10. Основи демократії : підруч. для студ. вищих навч. закладів / за заг. ред. А. Ф. Колодій. – 3-тє вид., онов. і доп. – Львів : Астролябія, 2009. – 832 с.
11. Пасько Я. Громадянське суспільство на тлі європейської історії / Я. Пасько // Генеза. – 1997. – № 1. – С. 212–217.
12. Пахомов І. М. Радянське адміністративне право. Загальна частина : підруч. – Львів, 1962. – 295 с.
13. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні : навч. посіб. / Ф. М. Рудич, Р. В. Балабан, Ю. С. Ганжуров та ін. – К. : Либідь, 2008. – 440 с.
14. Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. Т. 2. : Від середини ХVІІ століття до 1923 року / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1992. – 608 с.
15. Свистович С. Система радянських громадських об'єднань Української РСР в 20–30-ті роки ХХ століття / С. Свистович // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. – 2007. – Вип. 16 (2). – С. 16–26.
16. Цокур Є. Етапи становлення громадянського суспільства в Україні в контексті забезпечення легітимності політичної влади // Політичний менеджмент : наук. журнал / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. – 2009. – № 3. – С. 129–136.